

Twinning Project: 'Greek Heritage in European Culture and Identity' (GrECI)

Ερευνητική Διημερίδα: Ελληνικά Βιβλία και Ευρωπαϊκή Κοινή Ταυτότητα

Πανεπιστήμιο Κύπρου, Ερευνητική Μονάδα Αρχαιολογίας, (1-2 Ιουνίου 2023)

Το πρόγραμμα 'Greek Heritage in European Culture and Identity' ('Ελληνική Κληρονομιά στον Ευρωπαϊκό Πολιτισμό και Ταυτότητα') ερευνά την πρόσληψη και οικειοποίηση του Αρχαίου Ελληνικού πολιτισμού από τους Δυτικούς λόγιους στην Ευρώπη κατά την Πρώιμη Νεότερη περίοδο (15^{ος} – 17^{ος} αιώνας). Στο πλαίσιο αυτού του προγράμματος, η διημερίδα που διοργανώθηκε στο Πανεπιστήμιο Κύπρου την 1-2^η Ιουνίου 2023 είχε ως κύριο σκοπό να εκκινήσει μία συζήτηση σχετικά με την διάδοση και την πρόσληψη της ελληνικής γλώσσας και λογοτεχνίας από την σκοπιά της ιστορίας του βιβλίου, δεδομένων των πολυάριθμων ελληνικών εκδόσεων που έκαναν την εμφάνισή τους σε όλη την Δυτική Ευρώπη κατά την διάρκεια των Πρώιμων Νεότερων Χρόνων. Η προβληματική της διημερίδας κινήθηκε γύρω από τέσσερις θεματικούς άξονες: το περιεχόμενο των ελληνικών βιβλίων που εκδόθηκαν στη Δυτική Ευρώπη κατά το 15^ο-17^ο αιώνα, το αναγνωστικό κοινό τους, την διακίνησή τους εντός των ευρωπαϊκών γεωγραφικών ορίων και, τέλος, τον τρόπο με τον οποίο διατέθηκαν και χρησιμοποιήθηκαν εντός συγκεκριμένων πνευματικών και θρησκευτικών κύκλων της εποχής.

Πολλά από τα ερευνητικά αυτά ερωτήματα, συζητήθηκαν από την πρώτη ανακοίνωση της διημερίδας. Η ανακοίνωση των Julián Solana Pujalte και Inmaculada Pérez-Martin εξέτασε την κυκλοφορία βιβλίων στην Ιβηρική Χερσόνησο και αργότερα το υπόβαθρο της έκδοσης ελληνικών βιβλίων στην Ισπανία (παραδείγματος χάριν στις πόλεις Alcalá de Henares, Salamanca, Valencia σε συνεργασία με πανεπιστήμια, ή θεολογικές αναζητήσεις). Η ανακοίνωσή τους έθιξε ακόμα το ζήτημα της διακοπής της κυκλοφορίας των ελληνικών εκδόσεων στο χώρο αυτό, με την ταύτιση των ελληνικών (κείμενα, γλώσσα) με τις ιδέες της Μεταρρύθμισης.

Οι επόμενες δύο ανακοινώσεις επικεντρώθηκαν στην παραγωγή ελληνικών βιβλίων στην Ιταλία από δύο σημαντικά τυπογραφεία: το εργαστήριο του οίκου των Giunta στη Φλωρεντία και το εργαστήριο του οίκου των Zanetti στη Ρώμη και το κοινό στο οποίο απευθύνονταν. Έτσι, όπως η Raphaële Mouren υποστήριξε στην ανακοίνωσή της, η οικογένεια Giunta, στη Φλωρεντία του 16^{ου} αιώνα, εξέδιδε κυρίως έργα ουμανιστικού περιεχομένου τα οποία διοχέτευε, όχι μόνο σε άλλες πόλεις της Ιταλίας, αλλά και σε ποικίλες περιοχές της Ευρώπης, μέσω ενός καλά οργανωμένου δικτύου προώθησης και πώλησης. Ωστόσο, η παραγωγή ελληνικών βιβλίων των Giunta άλλαξε σημαντικά σε περιεχόμενο με το πέρασμα του χρόνου, γεγονός που υποδεικνύει μια μεταστροφή όσον αφορά το αναγνωστικό κοινό στο οποίο απευθύνονταν. Αντίστοιχοι συσχετισμοί μεταξύ της παραγωγής και του κοινού των ελληνικών βιβλίων, εξετάστηκαν από την Ειρήνη Φράγκου. Η ανακοίνωσή της επικεντρώθηκε στο εργαστήριο των Zanetti

στη Ρώμη, προς το τέλος του 16^{ου} αιώνα. Οι Zanetti εστίασαν την παραγωγή τους σε θεολογικά και εκπαιδευτικά έργα, εξυπηρετώντας τις προτιμήσεις των Ιησουιτών χορηγών τους και των θρησκευτικών κολλεγίων της Ρώμης.

Τρεις ανακοινώσεις πραγματοποιήθηκαν το ζήτημα της αγοράς του βιβλίου στη Βόρεια Ευρώπη, αναδεικνύοντας περαιτέρω το ζήτημα της διακίνησης των ελληνικών βιβλίων ανά την Ευρώπη ως 'διεθνή' προϊόντα, αντίστοιχα με τα λατινικά βιβλία. Στην ευρεία κυκλοφορία ελληνικών βιβλίων στις χώρες της Βαλτικής αναφέρθηκε η Janika Päll, η οποία μας παρουσίασε τόσο την εισαγωγή ελληνικών βιβλίων από την ευρωπαϊκή αγορά στις αρχές της περιόδου, όσο και τις απαρχές της ελληνικής τυπογραφίας στο βασίλειο της Μεγάλης Σουηδίας. Όπως και σε άλλες χώρες, έτσι και στη Μεγάλη Σουηδία, η ελληνική τυπογραφία ήταν άρρηκτα συνδεδεμένη με την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση της δεκαετίας του 1620, αφού βασιζόταν στη μελέτη των κλασικών κειμένων.

Από μία άλλη οπτική, η Νατάσσα Κωνσταντινίδου εστίασε στην παρουσία ελληνικών εκδόσεων στη διεθνή εμποροπανήγυρη της Φρανκφούρτης μεταξύ 1564 και 1600. Όπως υπογράμμισε, το μεγαλύτερο μέρος των ελληνικών βιβλίων που διατίθεντο προς πώληση στην εμποροπανήγυρη αυτή είχαν εκδοθεί σε τυπογραφεία της Βασιλείας, της Γενεύης, και της Φρανκφούρτης. Στην παρουσίασή της εστίασε στο αναγνωστικό κοινό των βιβλίων αυτών (όχι μόνο μαθητές και σπουδαστές που μάθαιναν τα ελληνικά γράμματα, αλλά και μη εξειδικευμένο κοινό), ενώ παράλληλα έδωσε έμφαση στα ομολογητικά θρησκευτικά πλαίσια εντός των οποίων αυτά τα βιβλία εκδόθηκαν και προωθήθηκαν στην αγορά (σε Καθολικές, Λουθηρανικές ή Καλβινιστικές περιοχές), κάνοντας αναφορά σε παραδείγματα εκδόσεων της Αγίας Γραφής και των ελληνικών Πατερικών Κειμένων.

Ο Paolo Sachet με την ανακοίνωσή του επικεντρώθηκε στην έκδοση και προώθηση ελληνικών εκδόσεων με θρησκευτικό περιεχόμενο στην ευρωπαϊκή αγορά, προσδίδοντας ιδιαίτερο βάρος στις πρώιμες εκδόσεις των Ελλήνων Πατέρων της Εκκλησίας από τους υποστηρικτές της Μεταρρύθμισης. Αναλύοντας την παραγωγή των εκδόσεων αυτών στη Βασιλεία του 16^{ου} αιώνα, ο Sachet τόνισε τη στήριξη και προώθηση αυτής της πρωτοβουλίας από τις αρχές της πόλης σε σύνδεση με την ιδεολογική τους ατζέντα που τασσόταν υπέρ της Μεταρρύθμισης. Το θρησκευτικό τους μήνυμα προωθούνταν μέσω συγκεκριμένων εκδοτικών επιλογών στο κείμενο, αλλά και μέσω ανακριβειών στη μετάφραση του κειμένου.

Σε μία διαφορετική προσέγγιση, επικεντρωνόμενος σε μερικές γερμανικές εκδόσεις, τις οποίες δεν συνδέουμε πάντα άμεσα με την ελληνική ('κλασική' ή θρησκευτική) παιδεία, ο Διονύσιος Σταθακόπουλος τόνισε το ενδιαφέρον των Ευρωπαίων της Πρώιμης Νεότερης Εποχής για τα κείμενα της Ύστερης Βυζαντινής Ιατρικής, αποδεικνύοντας ότι τα ευρέως διαδεδομένα κείμενα του Γαληνού καθώς και το ιπποκρατικό σώμα κειμένων δεν ήταν τα μοναδικά ιατρικά κείμενα που βρίσκονταν στο επίκεντρο του ευρωπαϊκού ενδιαφέροντος. Αναλύοντας τις πρώιμες νεότερες λατινικές μεταφράσεις των κειμένων αυτών,

κατέληξε στην διαπίστωση ότι κατά τη μεταφραστική διαδικασία, διάφοροι λόγιοι, επηρεασμένοι από τις ιδέες της Μεταρρύθμισης και του Ουμανισμού, προκρίναν την συμβολική 'επιστροφή στις πηγές,' παράγοντας μεταφράσεις που είναι εμφανές ότι τείνουν να 'εξαγνίσουν' το πρωτότυπο κείμενο από οποιοδήποτε στοιχείο που παραπέμπει στις ιατρικές πρακτικές των Αράβων.

Η εκτίμηση των Ευρωπαίων για το ελληνικό βιβλίο αφορά πολλές φορές και άλλα στοιχεία εκτός του περιεχομένου, όπως εύστοχα ανέδειξε η Marie Barral-Baron στην ανακοίνωση της. Στη μεστή βιβλιοθήκη του καρδινάλιου Granvelle στην πόλη Besançon της Γαλλίας, τα ελληνικά βιβλία εξυπηρετούσαν έναν ρόλο πέραν της πρακτικής τους χρήσης: στην πραγματικότητα, όπως εξήγησε η Barral-Baron, η ελληνομάθεια του Granvelle ήταν εξαιρετικά περιορισμένη ώστε να θεωρήσουμε ότι μπορούσε να διαβάσει επισταμένως τα ελληνικά βιβλία που είχε συλλέξει. Στην περίπτωση του Granvelle, τα βιβλία της συλλογής του κατείχαν περισσότερο ρόλο μουσειακών εκθεμάτων/αντικειμένων πολιτιστικής αξίας: πρέπει να αντιμετωπιστούν δηλαδή ως μέρος μίας ιδανικής ουμανιστικής βιβλιοθήκης, ή τουλάχιστον ως αντικείμενα με εξέχουσα αισθητική αξία.

Η ιδέα του βιβλίου ως μουσειακού εκθέματος σχετίζεται, επιπλέον, με την υλική του διάσταση, που μας οδηγεί σε μία συζήτηση πέρα από τα κείμενα και τις εκδόσεις. Οι συμμετέχοντες στη διημερίδα είχαν την ευκαιρία να έρθουν σε επαφή με αυτή την πλευρά της έρευνας της ιστορίας του βιβλίου μέσω εμπειρικής προσέγγισης κατά τη διάρκεια της επίσκεψης που πραγματοποιήθηκε στην Βιβλιοθήκη του Πανεπιστημίου Κύπρου κατά το πέρας της πρώτης ημέρας. Εκεί, όλοι οι συμμετέχοντες είχαν την ευκαιρία να εξετάσουν και να παρουσιάσουν εν συντομία, δύο ή τρεις εκδόσεις στις οποίες είχαν αναφερθεί στις ανακοινώσεις τους. Επισημάνθηκαν υλικά τεκμήρια όπως το μέγεθος του βιβλίου, ο βαθμός φθοράς, η ύπαρξη περιθωριακών σημειώσεων κ.λπ.: όλα αυτά τα στοιχεία αποτελούν αποδείξεις της χρήσης των διαφορετικών βιβλίων από τους αναγνώστες της Πρώιμης Νεότερης Περιόδου.

Η επίσκεψη στη βιβλιοθήκη και η παρουσίαση των βιβλίων αποτέλεσε τη βάση για τη θεματική της επόμενης ημέρας, όπου δόθηκε ιδιαίτερη έμφαση στην προσωπική χρήση του βιβλίου. Η ανακοίνωση του Malcolm Walsby είχε ως θεματικό της κέντρο την ανάλυση ενός τόμου (Sammelband) των αρχών του 17^{ου} αιώνα, ο οποίος περιείχε συσταχωμένα σχολικά βιβλία, ελληνικά και λατινικά. Ο Walsby πραγματοποιώντας μία υλική ανάλυση σε αυτό το μαθητικό εγχειρίδιο με παράλληλες παραπομπές σε αρχειακές πηγές, αποκάλυψε την αναβίωση των ελληνικών σπουδών σε μια επαρχιακή πόλη της Γαλλίας (Verdun), που συνδέεται με την ύπαρξη και λειτουργία ενός κολλεγίου Ιησουιτών, όπως και με την δανειστική βιβλιοθήκη του κολλεγίου. Επιπλέον, αποκαλυπτικό είναι και το γεγονός ότι ο τόμος αυτός διασώζει μοναδικά αντίτυπα λατινικών εκδόσεων που τυπώθηκαν στο Verdun, καθώς και μία – άγνωστη ως τώρα – ελληνική έκδοση από το Pont-à-Mousson.

Οι δύο τελευταίες ανακοινώσεις, του Xander Feys και της Ρένας Παπαδάκη, μας μετέφεραν στο Louvain και την Κωνσταντινούπολη, αντίστοιχα.

Ο Feys παρουσίασε τη συλλογή του Rutgerus Rescius, καθηγητή και εκδότη ελληνικών βιβλίων στο Collegium Trilingue του Louvain. Πέρα από τη σύνδεση μεταξύ του διδακτικού και τυπογραφικού έργου του Rescius, ο Feys μπόρεσε να ανασυνθέσει μέρος της προσωπικής συλλογής του Rescius. Η Παπαδάκη εξέτασε τον κατάλογο βιβλίων του Niccolò Cornaro, ενός λόγιου Κρητικού ενετικής καταγωγής, ο οποίος ζούσε μεταξύ της πατρίδας του, της Βενετίας, και της Κωνσταντινούπολης, σε ένα πολυπολιτισμικό περιβάλλον. Με αυτές τις δύο ανακοινώσεις μπορέσαμε να αντιπαραβάλουμε δύο διαφορετικά εκπαιδευτικά και πολιτισμικά πλαίσια μέσα στα οποία κυκλοφορούσαν και χρησιμοποιούνταν ελληνικά βιβλία. Οι δύο ανακοινώσεις πέτυχαν να συνδέσουν δύο πολιτισμικά και γεωγραφικά απομακρυσμένες περιοχές και ανέδειξαν τη σημασία των ελληνικών βιβλίων καθώς και τον ρόλο τους ως αντικείμενα διεθνούς πολιτισμικής αξίας: Ο Niccolò Cornaro κατείχε στην Κωνσταντινούπολη μια έκδοση του Estienne από το Παρίσι, ενώ ο Rescius είχε στην κατοχή του στο Louvain μια δημόδη ελληνική έκδοση από τη Βενετία.

Συνοψίζοντας, η διημερίδα ανέδειξε τον ισχυρό δεσμό μεταξύ της έκδοσης και της διακίνησης των ελληνικών βιβλίων, της ελληνικής παιδείας, και των θρησκευτικών δογμάτων. Η ώθηση στην διακίνηση ελληνικών βιβλίων συμπίπτει με τη διασπορά των αξιών του Ουμανισμού στις βόρειες ευρωπαϊκές χώρες. Συνδυάζεται, επιπλέον, με την έμφαση στην ‘επιστροφή’ στα πρώιμα χριστιανικά κείμενα και στην προσέγγιση της Αγίας Γραφής στις πρώτες γλώσσες συγγραφής της, που υποστήριξαν οι οπαδοί της Μεταρρύθμισης, καθώς και με την επανεπιβεβαίωση του Καθολικού Δόγματος, που επιθυμούσε η πλευρά των Καθολικών. Η Καθολική πλευρά, ωστόσο, διεκδικούσε τον έλεγχο του είδους των ελληνικών βιβλίων που δημοσιεύονταν και διδάσκονταν στις περιοχές που ήταν υπό την επιρροή της. Η διημερίδα έδωσε μία νέα προοπτική που στοχεύει στην ανάδειξη της πρώιμης τυπογραφίας πέραν του κεντρικού ρόλου που διαδραμάτισε το τυπογραφείο του Άλδου Μανούτιου στην εξέλιξη του ελληνικού βιβλίου στη Δύση. Εντός του ίδιου πλαισίου, η διημερίδα τόνισε την σημασία της εξέτασης του θέματος υπό μία πιο διευρυμένη προοπτική, και όχι μόνο μέσα στα στενά όρια που υπαγορεύει η γεωγραφία ή το θρησκευτικό δόγμα. Τέλος, αναδείχθηκε η εξέχουσα σημασία των βιβλίων αυτών για την διαμόρφωση του πολιτισμού της Πρώιμης Νεότερης Ευρώπης, τόσο ως προς το περιεχόμενό τους, όσο και ως προς την πολιτισμική τους αξία.